

De moeizame zoektocht naar Israëls vroege verleden

Tweeluik over de chronologie van het oude Nabije Oosten – deel 1

Pieter Gert van der Veen

Abstract Dit artikel richt zich op de vraag welke archeologische lagen in Israël (indirect) bewijs opleveren voor het verenigde koninkrijk onder Salomo en voor de vroegste geschiedenis van Israël, die van de uittocht uit Egypte en de verovering van Kanaän. De zoektocht naar deze geschiedenis wordt geplaagd door verschillende complicaties, niet in de laatste plaats door het feit dat onze kennis van deze periode nog steeds beperkt is.

archeologie, chronologie, Oude Testament, exegese

1. Inleiding

Om beter te kunnen begrijpen hoe en wanneer archeologen van het Nabije Oosten ertoe kwamen archeologische periodes te dateren en deze met Bijbelse verhalen te verbinden, is de volgende informatie van betekenis. Bijbelse archeologie is een nog tamelijk jonge wetenschap. De eerste serieuze opgraving vond pas plaats in 1890 onder leiding van de egyptoloog William Flinders Petrie in Tell el-Hesi, in het zuiden van Palestina. Deze opgraving was in eerste instantie niet gericht op het ontdekken van Bijbelse oudheden, maar op de uitleg van individuele lagen en de datering van gevonden aardewerktypes en andere voorwerpen, die ook bekend waren van ruïneheuvels buiten Palestina. En toch schijnen archeologen in Palestina (en later in Israël) wel bijna altijd een interesse te hebben gehad in het leggen van verbanden tussen archeologische lagen en Bijbelse verhalen. Ondanks de wetenschappelijke aanpak van Petrie en zijn medewerkers zou het nog jaren duren voordat de Bijbelse archeologie tot wasdom kwam en er meer duidelijkheid ontstond over welke lagen uit de tijd van Israëls verovering van Kanaän en die van het verenigde koninkrijk onder Salomo dateerden. Daarin speelden, zoals we nog zullen zien, vooral de Amerikaan William F. Albright (die een relatieve chronologie met behulp van verwoestingslagen en aardewerktypes ontwikkelde) en de Britse archeologe Kathleen M. Kenyon (die o.a. in Jericho opgravingen heeft verricht) een belangrijke rol. Kenyons grote kennis op het gebied van het aardewerk en haar verfijnde graafmethoden (waarbij de profielwanden in opgravingsvakken nauwgezet werden gedocumenteerd) veranderden de Bijbelse archeologie van grove grafdelving in wetenschap.¹

¹ Zie ook Van der Veen, 2023, pp. 172-189.

2. Koning Salomo en zijn tijd

Bij de beslissing over welke ruïneheuvels werden onderzocht, hebben archeologen meestal gekozen voor die plaatsen waarvan de locatie reeds uit de Bijbel bekend was of tenminste aannemelijk leek. Zo heeft bijvoorbeeld Megiddo als stad uit de tijd van Salomo altijd een bijzondere voorkeur genoten, omdat Salomo volgens het Bijbelse verhaal hier heeft gebouwd (*1 Koningen* 9:16-19). Daarom stuurde de Duitse *Palästina-Verein* Gottlieb Schumacher in 1903 naar Megiddo om de architectonische geschiedenis van de locatie te onderzoeken en om enkele vragen omtrent de historiciteit van het Oude Testament te beantwoorden. Als bouwkundig adviseur van de Duitse keizer ging het hem echter meer om de architectuur dan om de juiste interpretatie van de archeologische lagen, zodat later de klassieke archeoloog Carl Watzinger bij het schrijven van het tweede opgravingsrapport meerdere chronologische conclusies moest herzien. Ondertussen waren de opgravingsmethoden verder ontwikkeld, zodat Albright ervan overtuigd was dat archeologische lagen nu toch eenvoudiger met de Bijbel konden worden verbonden. Zo waren intussen lagen uit de 'IJzertijd IIA' ontdekt met fijn metselwerk. Deze periode is vooral bekend om zijn kazemattenmuren, zeskamerpoorten en paleizen, die wel eens het werk van een sterker gecentraliseerd bestuur konden zijn. Uitgaand van een verovering van Kanaän door Israël aan het einde van de 'Late Bronstijd' (ca. 1200 v. Chr.), namen hij en zijn collega's aan dat de gevonden bouwwerken wel die van Salomo in de tiende eeuw v. Chr. moesten zijn.

De sleutel voor zijn zienswijze vond Watzinger in Samaria, de hoofdstad van het noordelijke deel van Israël

Deze uitkomst leek te worden bevestigd toen Amerikaanse archeologen van het *Oriental Institute* in Chicago tussen 1925-1939 eveneens opgravingen deden in Megiddo. Nadat zij niveaus uit de achtste en zevende eeuw hadden blootgelegd, stuitte

ze daarop op grootse monumentale overblijfselen, waarvan de funderingen en pilaren bestonden uit welgevormde blokstenen. Ze legden indrukwekkende zes- en vierkamerpoorten, kazemattenmuren, paleizen en stallen bloot. Problematisch was echter, dat ze maar weinig oog hadden voor de verschillende bouwfasen uit verschillende perioden. Zo schreven ze onder meer paardenstallen, die tegenwoordig zo'n twee eeuwen later worden gedateerd, toe aan Salomo in de tiende eeuw, enkel en alleen omdat volgens de Bijbel Salomo steden voor zijn strijdswagens liet bouwen (*1 Koningen* 10:26-27). Pas later zouden archeologen hierin meer verheldering brengen. Ook bleek later dat de oorspronkelijke redenering dat de muren en poorten deel uitmaakten van een uniform bouwproject tijdens de regering van Salomo op wankelende voeten stond, omdat deze structuren nog tot in de achtste en zevende eeuw, bijvoorbeeld in Lachis, werden gebouwd.

Toch vond Albright's datering van de IJzertijd IIA in de tiende eeuw al vroeg tegenstanders, onder wie Carl Watzinger. Hoewel hij het aanvankelijk eens was met het standpunt van Albright, verwierp hij de tiende-eeuwse datering, voor ten minste een deel van de monumenten uit de IJzertijd IIA. Op basis van latere opgravingen weten we nu namelijk dat ook deze structuren aan Megiddo Stratum VA-IVB toebehoren, een laag die Albright in zijn geheel op de tiende eeuw dateerde (Watzinger, 1929, p. 67). De sleutel voor zijn zienswijze vond Watzinger in Samaria,

de hoofdstad van het noordelijke deel van Israël. Hier had tussen 1908–1910 de bekwame egyptoloog George Reisner uit Harvard gewerkt. Ook hij had identieke arduinen bouwwerken in Samaria gevonden, maar deze keer uit de tijd van Omri en Achab uit de negende eeuw. Bovendien waren de fundamentstenen in Samaria met precies dezelfde steenhouwerstekens als in Megiddo voorzien, alsof ze door dezelfde metselaars waren behouwen. Daarnaast zouden ook latere opgravingen in Samaria argumenten tegen Albright's visie opleveren, vooral toen Kenyon er aardewerk onder en boven de paleisvloeren uit de negende eeuw vond, die Albright ruimschoots een eeuw vroeger dateerde (voor dit keramiek, zie Tappy, 1992, pp. 96, 258, Appendix F, en p. 261, fig. 1:1-24). Toch was volgens *1 Koningen* 16,24 Omri de eerste die hier op maagdelijke grond bouwde, wat opgravingen inderdaad hebben bevestigd. Uit Kenyons rapporten blijkt eveneens dat ook keramiek uit de IJzertijd I was gevonden, zodat Omri's troonsbestijging in ca. 875 v. Chr. nauwelijks later gedateerd kon worden dan het 'begin' van IJzertijd IIA, die volgens Albright in ca. 1000 v. Chr. begon (Chapman, 2015, pp. 139-147; Van der Veen, 2020, pp. 65-67). De IJzertijd I was een culturele periode, waarin veel nieuwe landbouwnederzettingen in het archerland ontstonden, terwijl meerdere 'Kanaänitische steden' in de vallei verwoest werden en andere hun vroegere invloed verloren.

Toch bleven de meeste wetenschappers de twijfelachtige toeschrijving van Albright aan Salomo steunen. Het zou zelfs nog tot in de jaren negentig duren voordat de lagere chronologie (bekend als de *Low Chronology*)

meer gehoor zou krijgen. Het was vooral de Israëlische archeoloog Israel Finkelstein die deze theorie populariseerde. Maar wat zou deze chronologie voor de tijd van Salomo betekenen? Moesten we nu Salomo's rijk niet in de

Het zou zelfs nog tot in de jaren negentig duren voordat de lagere chronologie meer gehoor zou krijgen

schijnbaar verarmde 'IJzertijd I' zoeken? Ondanks Finkelsteins bewering dat Salomo's cultuur duidelijk minder welvarend moet zijn geweest (hij suggereert namelijk dat David en Salomo slechts lokale *warlords* of sjeiks waren), kan deze visie niet juist zijn. Want ook deze periode kent monumentale bouwwerken, zoals in Jeruzalem en Megiddo. In Jeruzalem vinden we de zogenaamde *Stepped Stone Structure* en de hiermee verbonden *Large Stone Structure*. Terwijl het eerste bouwwerk waarschijnlijk het Bijbelse *Millo* is (zoals wel vaker is betoogd, zie *1 Koningen* 9:15), zou het tweede weleens de fundering van het paleis van koning David kunnen zijn. Dat ook Megiddo tijdens de tweede fase van IJzertijd I (conventioneel in de elfde eeuw) welvaart kende, is bevestigd door de ontdekking van monumentale gebouwen en zelfs sieraden van zilver en een legering van zilver en goud (Arie, 2020). Maar vooral de eerste helft van IJzertijd I (conventioneel gedateerd tussen 1250 en 1130 v.Chr.) getuigt van enorme economische welvaart. Gesneden ivoeren inlegwerk op verschillende vindplaatsen, waaronder een complete schatkamer in Megiddo, bevestigt dit. Als deze vroegere fase Salomo's wereld vertegenwoordigt, dan blijkt een herziening van de archeologische datering wel noodzakelijk (James, 2015, pp. 236-257), omdat deze periode dan naar de tiende eeuw verschoven moet worden.

3. Israëls vroegste geschiedenis

Vergelijkbare onzekerheden zijn gerelateerd aan het zoeken naar sporen van de uittocht uit Egypte en de verovering van Kanaän. De resultaten van het onderzoek zijn zo deprimerend dat na bijna een eeuw van archeologisch werk vandaag de meeste wetenschappers twijfels hebben aan de historiciteit van het Bijbelse verhaal (Zerbst & Van der Veen, 2018, deel A3). Lange tijd werd de datering van de verovering aan het einde van de Late Bronstijd omstreeks 1200 v.Chr. de meest plausibele optie geacht. Deze visie werd vooral door Albright en zijn leerling George E. Wright voorgestaan. Albright zelf had in de jaren twintig en dertig opgravingen gedaan in Beitin en Tell Beit Mirsim, waar hij aan het einde van deze periode verwoestingslagen had ontdekt, die hij in verband bracht met Jozua's verovering. Ook andere archeologen deden vergelijkbare ontdekkingen. Maar de opgravingen in Jericho leken dit beeld niet te bevestigen. Zo kon Kenyon in de jaren vijftig aantonen, dat de plaats nauwelijks was bewoond tussen het einde van Midden Brons-periode (ca. 1550 v.Chr.) en de 'IJzertijd IB' (vanaf 1100 v. Chr.). Hoewel er in de latere vijftiende en veertiende eeuw een onversterkt boerendorp gevestigd was, was de plaats tijdens de dertiende eeuw geheel verlaten. Nieuwe opgravingen door een

Italiaans-Palestijns team hebben Kenyons conclusies bevestigd.

De resultaten van het onderzoek zijn zo deprimerend dat na bijna een eeuw van archeologisch werk vandaag de meeste wetenschappers twijfels hebben aan de historiciteit van het Bijbelse verhaal

Albright zelf bleef echter aan zijn visie vasthouden. Zoals andere geleerden eveneens hadden opgemerkt, waren namelijk na 1200 v. Chr. zo'n driehonderd dorpen in het centrale heuvelland van Palestina ontstaan, die hij voor vroege Israëlitische nederzettingen hield. En inderdaad schenen

verschillende elementen erop te wijzen dat de bewoners Israëlieten waren, bijvoorbeeld de huistypes, het egalitaire aardewerk en het ontbreken van varkensbotten in verband met hun voedingsgewoonten.

Toch zou ook hier later het tij keren. Zo toonde de Britse archeoloog en oudtestamenticus John Bimson in de jaren zeventig in zijn proefschrift aan dat niet alleen Jericho in de dertiende eeuw verlaten was, maar dat ook andere plaatsen uit het Bijbelse verhaal in deze tijd onbewoond waren (Bimson, 1981). Ook de bekende archeoloog William Dever ziet dit zo (Dever, 1997, p. 77):

Het is nu overduidelijk dat de verwoestingen die werden geclaimd bij talrijke vindplaatsen uit de late dertiende tot vroege twaalfde eeuw v. Chr. [...] bij nader onderzoek verdwijnen. (vertaling uit het Engels door de auteur)

Het is dan ook niet verwonderlijk dat wetenschappers naar alternatieve verklaringen gingen zoeken. Theorieën over vreedzame infiltratie, strijd binnen de grenzen van Kanaän, opstand tegen de Egyptische soevereiniteit, klimaatverandering, en ideologische interpretaties van de Bijbelse tekst, vervingen langzaam maar zeker Albright's vroegere visie (bijv. Zerbst & Van der

Veen, 2018, pp. 25-41; Faust, 2006, pp. 170-187; Van Bekkum, 2011). Ondanks de toegenomen kritiek op het tegendeel houden de evangelicale wetenschappers Kenneth Kitchen en James Hoffmeier nog altijd vast aan dit verouderd construct. Hoewel het archeologisch bewijs voor de verovering rond 1200 ontbreekt, beschouwen zij algemene omstandigheden zoals de Egyptische woordenschat in de Pentateuch als meer significant en negeren het complete gebrek aan materiële vondsten in Jericho, alsof het bewijs in de loop van de tijd geheel is weggesleten. Nog ernstiger is het volledig ontbreken van bewijs voor een groot Israëlitisch volk, dat tijdens de achttiende en negentiende dynastie (ca. 1540–1200 v. Chr.) in de Egyptische delta (Gosen) meerdere eeuwen zou hebben moeten geleefd, wanneer we het Bijbelse verhaal mogen geloven (*Exodus* 1-12).²

Sinds het begin van de Bijbelse archeologie zijn er herhaaldelijk pogingen gedaan om de uittocht uit Egypte en de verovering van Kanaän vroeger te dateren. Dit is niet verder verrassend, omdat het Oude Testament zelf deze gebeurtenissen in de vijftiende eeuw v. Chr. dateert (*1 Koningen* 6:1; *Rechters* 11,26).

Zoals ik elders uitvoerig heb besproken, lijkt een vroegere datering inderdaad door een aantal vondsten te worden ondersteund. Zoals sinds het einde van de negentiende eeuw bekend is, vermeldt de zogenaamde Merenptah-stèle het volk Israël in Kanaän naast een aantal Kanaänitische steden en gebieden (Bimson, in voorbereiding). In Karnak vinden we eveneens Merenptah's oorlog in Kanaän afgebeeld op tempelreliëfs. Terwijl we de belegering van Askelon en van nog twee verdere steden (zoals op de stèle) zien, wordt een derde vijand in de strijd geworpen, die zijn eigen strijdswagens tegen de farao lanceert. De meeste geleerden geloven dat deze vijand Israël is (Yurco, 1997, pp. 27-55; Faust, 2006, p. 163; Hasel, 2003, pp. 19-44; 2008, pp. 47-59). Maar dit komt niet overeen met de situatie in Israël voorafgaand aan de monarchie, omdat pas in de tijd van koning Salomo paarden en wagens in groteren getale werden gehouden.

Tevens blijkt de naam Israël in een wat vroegere vorm (namelijk *iš-š3/r-il*) op een Egyptisch sokkelreliëf (ÄM 21687) uit de veertiende eeuw samen met Askelon en Kanaän voor te komen (Van der Veen *et al.*, 2010, pp. 15-25; Zwickel & Van der Veen, 2016, pp. 129-140), wat opnieuw lijkt aan te tonen dat Israël aanzienlijk eerder in Kanaän moet zijn aangekomen. Ook de stamnamen Aser (*išr*), Ruben (*tš š3sw r'b3n3*) en Issachar (*š3k3r'*) blijken in topografische lijsten uit de achttiende en negentiende dynastie voor te komen, precies in de gebieden waar

Het is tegen het einde van de Midden Bronstijd dat ook de versterkte stad Jericho werd verwoest door een aardbeving en in brand werd gezet door een niet nader bekende vijand

² Volgens *Exodus* 1,11 bouwden de Israëlieten voor Farao de steden Pitom en Raämses. Er is weinig twijfel dat deze laatste naam verwijst naar Pi-Ramesse de stad van Ramses II. Maar omdat de naam al in *Genesis* 47,11 als synoniem voor Gosen voorkomt, mag misschien gesuggereerd worden dat de naam zowel in *Genesis* als ook in *Exodus* door een latere redacteur is ingevoegd toen de oorspronkelijke naam voor die plaats niet meer bekend was.

ook het Oude Testament hen plaatst (Van der Veen, 2022, pp. 25-36). Dat de Egyptische schrijvers Israël al tijdens de achttiende dynastie bij name noemen lijkt te impliceren dat ze niet langer een onbekend volk waren, maar een bedreiging vormden voor Egypte. Anders zouden de Egyptenaren de Israëlieten wel hebben afgeschilderd als naamloze semi-nomaden (š3sw), die in de marge van Kanaän leefden. Zoals sommige wetenschappers (waaronder Volkmar Fritz) hebben voorgesteld, lijkt het aannemelijk dat deze bevolkingsgroep Kanaän is geïnfilteerd in de zestiende of vijftiende eeuw v. Chr., dus nog voor het begin van het Nieuwe Rijk (d.w.z. voor 1540 v. Chr.) of tijdens de vroege jaren van de achttiende dynastie, voordat Syrië en Palestina onder de soevereiniteit van de farao's van deze dynastie raakten. Een ideale periode hiervoor lijkt het einde van de Midden Bronstijd te zijn, toen de Kanaänitische cultuur verzwakte en steden werden verwoest. De Britse archeoloog Piotr Bienkowski beschrijft de situatie, die volgens John Bimson (2018, p. 90) aan die van de Israëlieten in de tijd van Jozua doet denken, als volgt (Bienkowski, 1986, p. 128):

Een periode van gevechten en wederzijdse vernietiging tussen de steden in Palestina uit de Midden Bronstijd, misschien onder invloed van een instroom van West-Semieten uit Egypte, wat resulteerde in spanningen, bevolkingsdruk en rivaliteit. (vertaling uit het Engels door de auteur)

Het is tegen het einde van de Midden Bronstijd dat ook de versterkte stad Jericho werd verwoest door een aardbeving en in brand werd gezet door een niet nader bekende vijand (Nigro, 2006, p. 35; Van der Veen, 2008; Zerbst & Van der Veen, 2018, pp. 57-64). Ook op andere plaatsen

die in het boek Jozua worden genoemd (o.a. Lachis, Debir en Hazor) ontdekten archeologen sporen van verwoesting (Bimson, in voorbereiding).

Bovendien vertroebelen de wereldbeschouwing en religieuze overtuigingen dikwijls ons beeld

Het beeld lijkt inderdaad goed te passen bij de Bijbelse overlevering

inzake de verovering van Kanaän. Vooral ook omdat tijdens de Midden Bronstijd tienduizenden mensen van West-Semitische afkomst in de oostelijke Nijldelta leefden, die tegen het eind van deze periode Egypte hebben verlaten. Gedeeltelijk waren dit de bekende buitenlandse Hyksosheersers (ca. 1650–1540 v. Chr.) uit het noorden van Syrië. Maar een andere groep schijnt uit Kanaän afkomstig te zijn geweest, die al omstreeks 1800 v. Chr. in Egypte was komen wonen (Sala, 2021, pp. 410-411). Vermoedelijk heeft de groep uit Kanaän Egypte nog voor het einde van de Hyksosperiode Egypte weer verlaten (Holladay, 1997, p. 188; Sivertsen, 2009, pp. 20-22). Dit blijkt vooral in Tell el-Maschuta (het Bijbelse 'Sukkot') het geval te zijn. Al tijdens de dertiende dynastie werkten West-Semieten als slaven in Egyptische huishoudens. Zoals een papyrus uit het museum van Brooklyn aantoonde, droeg meer dan de helft van een huishouden uit Thebe namen die deels doen denken aan Bijbelse personennamen (zoals Aser, Menachem en Sifra). Hoewel we niet met zekerheid kunnen zeggen dat zij Israëlieten waren, past dit beeld wel goed bij het Bijbelse verhaal. Opvallend is ook dat de klassieke Joodse auteurs Artapanus van Alexandrië (derde eeuw v. Chr.) en Josephus Flavius (eerste eeuw n. Chr.) het verblijf van

de Israëlieten in Egypte juist in deze periode dateren (voor een verdere bespreking, zie Van der Veen & Zerbst, 2022).

4. Een chronologisch raadsel?

Hoewel het Oude Testament de intocht in Kanaän in de vijftiende eeuw dateert, suggereren de hier besproken voorbeelden dat Israël ongeveer een eeuw vroeger in Kanaän moet zijn komen wonen. Is dit probleem wel op te lossen? Hoewel we de Bijbelse datering misschien tot dusver verkeerd hebben geïnterpreteerd (wat ook degenen die de exodus later dateren suggereren), kunnen we de mogelijkheid niet uitsluiten dat de datering van de archeologische periodes in het tweede millennium voor Christus moet worden herzien. Dit is een uitermate complex onderwerp en een bespreking zou het bestek van dit artikel te buiten gaan. Dit is ook niet noodzakelijk, omdat ik op dit probleem in meerdere publicaties ben ingegaan. Mocht deze datering (die hoofdzakelijk op de chronologie van Egypte is gebaseerd) niet kloppen, dan valt wel kort te zeggen, dat we over Egyptische genealogieën beschikken, die aantonen dat de periode tussen het Nieuwe Rijk en de vroege Perzische periode korter schijnt geduurd te hebben dan gebruikelijk wordt aangenomen (Van der Veen & Zerbst, 2003, hoofdst. C; James & Van der Veen, 2015). Ook astronomische gegevens (maandata, Venuswaarnemingen en zonsverduisteringen) uit Egypte en Mesopotamië lijken deze veronderstelling te ondersteunen (Thijs, 2010, pp. 171-190; James *et al.*, in voorbereiding³). De vraag of de conventionele chronologie nu wel of niet moet worden herzien zal misschien nooit definitief kunnen worden beantwoord, simpelweg omdat er nog te veel stukjes van de legpuzzel ontbreken.

5. Kan de archeologie de Bijbel wel bevestigen?

Natuurlijk zijn er in het verleden wel vondsten gedaan die de Bijbelse verhalen ondersteunen. Maar, zoals we hierboven hebben gesuggereerd, er zijn ook genoeg voorbeelden te noemen waarbij de situatie tot enige controverse leidt. Misschien is dit wel omdat het archeologische materiaal vaak meerdere interpretaties toelaat, of omdat men inderdaad in de verkeerde lagen heeft gezocht. Bovendien vertroebelen de wereldbeschouwing en religieuze overtuigingen dikwijls ons beeld. Vaak is het dus niet zo eenvoudig tussen feit en fictie te onderscheiden. Maar juist dit maakt het archeologisch onderzoek zo fascinerend.

Dr. habil. P.G. (Pieter Gert) van der Veen is universitair hoofddocent voor Bijbelse archeologie aan de Johannes-Gutenberg Universität te Mainz. E pvanderv@uni-mainz.de

³ Meerdere auteurs in dit conferentieverlag suggereren een inkorting van de Midden-Assyrische en Kassitische chronologie tijdens het tweede millennium v. Chr. met ongeveer 100-120 jaar.

Literatuur

- Arie, E.** (2020). Jewelry Hoard from Early Iron Age I (Level H-11). In: I. Finkelstein & M. A. S. Martin (Eds.), *Megiddo VI. The 2010-2014 Seasons – Volume III* (1097-1123). Monograph Series 41. Tel Aviv: Tel Aviv University / Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology.
- Bekkm, K. van** (2011). *From Conquest to Coexistence: Ideology and Antiquarian Intent in the Historiography of Israel's Settlement in Canaan*. Culture and History of the Ancient Near East 45. Leiden/Boston: Brill.
- Bienkowski, P.** (1986). *Jericho in the Late Bronze Age*. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- Bimson, J. J.** (1981). *Redating the Exodus and Conquest* (2^e druk). Sheffield: Almond Press.
- Bimson, J. J.** (2018). Wann eroberte Josua Kanaan, am Ende der Mittleren Bronzezeit IIC oder am Ende der Späten Bronzezeit I? In: U. Zerbst & P. van der Veen (Hrsg.), *Keine Posaunen vor Jericho? Beiträge zur Archäologie der Landnahme* (3^e herziene druk; pp. 85-99). Holzgerlingen: SCM Hänssler.
- Bimson, J. J.** (in voorbereiding). An Alternative Paradigm of Israel's Origins in Canaan. In: P. J. James, P. G. van der Veen & R. Wallenfels (Eds.), *Assyria and the West. Proceedings of the Fourth BICANE Colloquium held (online) in 2021*.
- Chapman, R.** (2015). Samaria and Megiddo: Shishak and Solomon. In: James, P. J. & Veen, van der P.G. (Eds.) (2015), *Solomon and Shishak. Current Perspectives from Archaeology, Epigraphy, History and Chronology – Proceedings of the Third BICANE Colloquium held at Sidney Sussex College, Cambridge 26-27 March, 2011* (137-149). BAR International Series 2732. Oxford: Archaeopress.
- Dever, W. G.** (1997). Is There Any Archaeological Evidence for the Exodus? In: E. S. Frerichs & L. H. Lesko (Eds.), *Exodus. The Egyptian Evidence* (67-86). Winona Lake IN: Eisenbrauns.
- Faust, A.** (2006). *Israel's Ethnogenesis: Settlement, Interaction, Expansion and Resistance*. London/Oakville: Equinox.
- Hasel, M.** (2003). Merenptah's Inscription and Reliefs and the Origin of Israel. In: B. A. Nakhai (Ed.), *The Near East in the Southwest. Essays in Honor of William G. Dever* (19-44). Boston MA: American Schools of Oriental Research.
- Hasel, M.** (2008). Merenptah's Reference to Israel: Critical Issues for the Origin of Israel. In: R. S. Hess & G. A. Klingbeil (Eds.), *Critical Issues in Early Israelite History* (47-59). Winona Lake IN: Eisenbrauns.
- Holladay, J. S.** (1997). The Eastern Delta During the Hyksos and Pre-Hyksos Periods: Toward a Systematic/Socioeconomic Understanding. In: E. D. Oren (Ed.), *The Hyksos. New Historical and Archaeological Perspectives* (183-226). Symposium Series 8. Philadelphia PA: The University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- James, P. J.** (2015). Kings of Jerusalem at the Late Bronze to Iron Age Transition. Forerunner or Doubles of David and Solomon? In: James, P. J. & Veen, van der P.G. (Eds.) (2015), *Solomon and Shishak. Current Perspectives from Archaeology, Epigraphy, History and Chronology – Proceedings of the Third BICANE Colloquium held at Sidney Sussex College, Cambridge 26-27 March, 2011* (236-257). BAR International Series 2732. Oxford: Archaeopress.
- James, P. J. & Veen, van der P.G.** (Eds.) (2015). *Solomon and Shishak. Current Perspectives from Archaeology, Epigraphy, History and Chronology – Proceedings of the Third BICANE Colloquium held at Sidney Sussex College, Cambridge 26-27 March, 2011*, BAR International Series 2732. Oxford: Archaeopress.
- James, P. J., Veen, van der P.G. & Wallenfels R.** (Eds.) (in voorbereiding). *Assyria and the West. Proceedings of the Fourth BICANE Colloquium held (online) in 2021*. Oxford: Archaeopress.
- Nigro, L.** (2006). Results of the Italian-Palestinian Expedition to Tell es-Sultan. At the Dawn of Urbanization in Palestine. In: L. Nigro & H. Taha (Eds.), *Tell es-Sultan/Jericho in the Context of the Jordan Valley. Site Management, Conservation, and Sustainable Development: Proceedings Volume 2* (1-40). Studies on the Archaeology of Palestine and Transjordan 2. Sapienza: Università di Roma «La Sapienza».
- Sala, M.** (2021). Clusters of Asiatics in the Nile Delta in the Early 2nd Millennium BCE. A View from the Wadi Tumilat. In: M. Bietak & S. Prell (Eds.), *The Enigma of the Hyksos Volume IV. Changing Clusters and Migration in the Near Eastern Bronze Age* (395-415). Contributions to the Archaeology of Egypt, Nubia and the Levant 12. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Sivertsen, B. J.** (2009). *The Parting of the Sea. How Volcanoes, Earthquakes, and Plaques Shaped the Story of Exodus*. Princeton / Oxford: Princeton University Press.
- Tappy, R. E.** (1992). *The Archaeology of Israelite Samaria, Volume I. Early Iron Age through the Ninth Century BCE*. Harvard Semitic Studies 44. Atlanta GA: Scholars Press.
- Thijs, A.** 2010. The Lunar Eclipse of Takelot II and the Chronology of the Libyan Period. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 137, 171-190.
- Veen, P. G. van der** (2008). Jericho (AT) < bibelwissenschaft.de/stichwort/22344/ >
- Veen, P. G. van der** (2020). *Dating the Iron Age IIB Archaeological Horizon in Israel and Judah*. A

Reinvestigation of 'Neo-Assyrian (Period)' Sigillographic and Ceramic Chronological Markers from the 8th and 7th Centuries B.C. Ägypten und Altes Testament 98. Münster: Zaphon.

Veen, P. G. van der (2022). Israel and the Tribes of Asher, Reuben and Issachar. An Investigation into Four Canaanite Toponyms from New Kingdom Egypt. In: S. J. Wimmer & W. Zwickel (Eds.), *Proceedings of the Conference Celebrating 40 Years of ÄAT, Munich, 6-7 Dec. 2019* (25-36). Ägypten und Altes Testament 100. Münster: Zaphon.

Veen, P. G. van der (2023). Verhältnis zur Archäologie und zu altorientalischen Texten. In: W. Hilbrands & H. J. Koorevaar (Hrsg.), *Einleitung in das Alte Testament. Ein historisch-kanonischer Ansatz* (172-189). TVG Lehrbücher. Giessen: Brunnen.

Veen, P.G. van der, Theis C. & Görg, M. (2010). Israel in Canaan (Long) Before Pharaoh Merenptah? A Fresh Look at Berlin Statue Pedestal Relief 21687. *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 2/4, 15-25.

Veen, P.G. van der, & Zerbst, U. (Hrsg.) (2003²). *Biblische Archäologie am Scheideweg? Für und Wider einer Neudatierung archäologischer Epochen im alttestamentlichen Palästina*. Studium Integrale – Edition C. Holzgerlingen: Hänssler.

Veen, P.G. van der, & Zerbst, U. (Eds.) (2022). *In Search of the Biblical Patriarchs. A Historical and Archaeological Quest*. Morgantown PA: Masthof Press & Bookstore.

Watzinger, C. (1929). *Tell el-Mutesellim. Die Funde* 2. Leipzig: Hinrichs.

Yurco, F. (1997). Merenptah's Canaanite Campaign and Israel's Origins. In: E. S. Frerichs & L. H. Lesko (Eds.), *Exodus: The Egyptian Evidence* (27-55). Winona Lake IN: Eisenbrauns.

Zerbst, U. & Veen, P.G. van der (2018), *Keine Posaunen vor Jericho? Beiträge zur Archäologie der Landnahme* (3^e herziene druk). Holzgerlingen: SCM Hänssler.

Zwickel, W. & Veen, P.G. van der (2016). The Earliest Reference to Israel and Its Possible Archaeological and Historical Background. *Vetus Testamentum* 66, 129-140.